

Nhluvuko ku suka hi demokrasi – Ku langutela emahlweni

Loko ntshunxeko wu fika hi 1994, vanhu va Afrika Dzonga va pfumelele mfumo wo sungula wa xidemokrasi ku langutana na xihlawuhlawu – ngopfu-ngopfu ku nga ringani, vusweti na xihlawuhlawu. Wu tthele wu vuyisela tiko eka vaaki va matiko ya le handle lava nga tihumesa eka Afrika Ozonga ya xihlawuhlawu.

Ku fambisana na Vumbiwa lerintshwa ra xi demokrasi na Nongonoko wa ku Aka hi Vuntshwa na Nhluvuko (RDP), mfumo wu tise swinawana ku:

- nyiketa swilaveko swo sungula
- aka ikhonomi
- endla mfumo na vuaka-tiko bya xidemokrasi
- hlulukisa ndzawulo ya vuthori
- aka rixaka.

Endzhaku ka malembe ya 10 ya ntshunxeko

Hi 2004, endzhaku ka 10 wa malembe ya mfumo wa xidemokrasi, ku vile na nhluvuko wo tala, kambe swo tala swi endlile. Hambileswi hi nga lwa na xihlawuhlawu, leswi nga cinca eka vaaki-tiko swi tise mintlhontho leyintshwa.

Ekusunguleni ka Malembe-Khume ya Vumbirhi ya Ntshunxeko, vo tala a va pfaleriwe ehandle ka ikhonomi ya tiko leri na ku nga pfumeleriwi ku kuma mihandzu ya ku kula hi ku ringana. Hambiloko swo tala swi nga hlulukisa laha mfumo a wu lawula kona – swo fana na swa vukorhokeri bya mpfuneto – swilo swi fambe hi ku nonoka laha mfumo a wu langutele eka swiendlo swa van'wana, ku fana na ku tumbuluxa mintirho. Mfumo hi wexe a wu fanele wu tirha hi vuswikoti na ku nyika vukorhokeri byo antswa. Nhlawulo wa 2004 wu pfumelele mfumo ku simeka mi-

nongonoko ku yisa emahlweni – na ku hatlisisa – nhluvuko lowunene na ku lulamisa mintlhontho. Hi ku rhamba vutirhisano bya vaaki-tiko hinkwavo, wu ti vekele xikongomelo xa ku hunguta vusweti na mpfumaleko wa ntirho hi 2014. Ku fikelela leswi, wu tivekele swirhangana leswi:

- ku kurisa ikhonomi, tanihi hi ndhawu ya nkoka ya ku lamula
- tindlela letintshwa ta ku pfuna vapfumari va swi kota ku nghena eka ikhonomi leswaku va huma evuswetini
- antswisa tirhelo ra mfumo, pfumba ra ku lwa na vugevenga na vuxaka bya Afrika Dzonga na matiko ya n'wana.

Sweswi, endzhaku ka 15 wa malembe?

Masungulo lawa nga endlile eka Malembe-Khume yo Sungula ya Ntshunxeko na matshalatshala ku suka hi 2004 swi veke Afrika Dzonga endlileni ya ku kula hi xihatla. Hambiswiritano, mintlhontho yin'wana yi karhi yi ya emahlweni. Yin'wana leyintshwa yi humelerile hi ku cinca ka swilo eka vaaki-tiko na misava hinkwayo leyi hi ku xiphemu xa wona.

Loko hi ya emahlweni, hi fanele hi kuma dyondzo ya nkarhi lowu nga hundza.

Ekusuhi na khume ntlhanu wa malembe ya ntshunxeko, incini xa nkoka eka swinawana swa mfumo eku pfuneni Afrika Dzonga leswaku yi fikelela vuaka-tiko lebyi nga simekiwa ehenhla ka ndzingano, ku nga yi hi rixaka na ku nga yi hi rimbewu? Xana mfumo wu humelerile eka

leswi a wu kongome ku swi endla, naswona leswi swi nga antswisiwa njhani?

Leswi i swivutiso leswi mfumo u swi vutiseke loko wu endla *Nxiyaxiyo wa Khume Ntlhanu wa Malembe*.

Ndzavisiso wu endlile endzeni ka mfumo na hi vanhu va le handle. Mimbuyelo yi kandziyisiwile tanihi dokumente ya mbulavurisano.

Xikongomelo i ku kucetela vanhu hinkwavo ku burisana hi timhaka leti loko tiko ra hina ri ya emahlweni na ku aka vuaka-tiko lebyintshwa.

Ndlela leyi phepha leri ri nga tirhisiwaka ha kona

Eka ndhawu na muganga un'wana na un'wana, eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa vuaka-tiko kumbe ntlawa, swivutiso swi nga vutisiwa:

- Swilo swi antswisiwile hi ndlela yihi xana? Hi swihi swilo leswi nga antswisiwangiki?
- I ku hambana kwihhi loku endlileweke hi vaaki-tiko na vanhu hi vun'we bya vona? Hi nga tirhisana njhani swin'we ku yisa swilo emahlweni?

Dokumente leyi i nkatsakanyo wa *Nxiyoxiyo wa Khume Ntlhanu wa Malembe* ya mfumo. Xiviko hi xitalo xi kumeka eka webhusayiti ya Mfumo ya Afrika Dzonga (www.gov.za).

KU XIYAXIYA SWIENDLO SWA MFUMO

Ntirho wa mintlawu ya mfumo

1. Vulawuri

Ku suka hi 2004, a ku languteriwe ku hlanganisa o wa xidemokrasi na ku antswisa matirhelo ya mfumo.

Ku cinca hi xidemokrasi

- Xidemokrasi xa vumbiwa – mintlawu ya vuyimeri ya matimba na vuavanyisi lebyi nga tshunxeka swi sim-ekiwile.
- Ku tiyisisa demokrasi – tindhawu letintshwa ti simekiwile:
  - ku tihlanganisa na vaaki-tiko hi tipulani ta nhluvuko leti hlanganisiweke
  - izimbizo, ta nhlungano wo kongoma exikarhi ka mfumo na vanhu
  - tikomiti ta tiwadi, sweswi ti kumeka eka 96% wa tiwadi
  - Tisenthara ta Vukorhokeri ta Thusong – 125 wa tisenthara hi 2008
  - vatirhi va ku hlulukisa muganga – ku leteriwe va le ehenhla ka 3 000.
- Ku endla xidemokrasi eka vurhangeri bya xintu – milawu leyintshwa na mintlawu swi nyika vurhangeri bya xintu ntirho eka mfambiso wa hina wa xidemokrasi.

Ku yisa emahlweni vulawuri lebyinene

- Ku ya eka mfumo lowu nga pfuleka na lowu endlaka swilo erivaleni: – *Promotion of Access to Information Act*, 2000 yi nyika vaaki-tiko mfikelelo wa mahungu ngopfu-ngopfu lawa nga khomiwa hi mfumo. – Batho Pele yi veka “Vanhu ku Sungula” tanihi hi nawu-xikombiso wa Ntirho wa Mfumo.
- Ku lwa na vukungundzwana – mfumo wu tiyise xandla xa wona xa ku lwa na vukungundzwana hi mpfuneto wa *Special Investigating Units* na *Special Tribunals Act*, 1996, Mano wa ku Lwa na Vukungundzwana wa 2002 na Nawu wa ku Lwa na Swiendlo swa Vukungundzwana wa 2004:
  - tinhlenguletano tinharhu leti sivelaka vukungundzwana exikarhi ka 2001 na 2008 tiengetele nyimpi ya ku lwa na vukungundzwana eka vaaki-tiko hinkwavo.

Vuswikoti bya vukorhokeri bya mfumo na mfumo-xikaya

- Ku hundzuluxa Ntirho wa Mfumo – eka 10 wa malembe ku ve na nhluvuko wo hlamarisa swinene wa ku hlanganisa mintirho ya mfumo leyi hambanaka yi va ntirho wa mfumo lowu nga hlangana. Ntirho wa Mfumo sweswi wu na vuyimeri bya vaaki-tiko hinkwavo. – *Public Finance Management Act*, 1999 na

Municipal Finance Management Act, 2003 swi antswisa vufambisi bya timali.

- Ku aka vuswikoti – langutelo ro hlawuleka ku suka hi 2004: – Ku pulana, landzelerisa na ku kambela swa tiyisiwa. Ku na tipulani ta mfambiso wo antswa na ntirho wa mfumo wun'we.

– Nseketelo lowukulu eka vuleteri wu sungule loko akhademi ya vuleteri bya vatirhela-mfumo yi simekiwe hi Mhawuri 2008.

– Ku suka hi 2004, Projeke ya Nhlungano (*Project Consolidate*) yi ake vuswikoti eka 136 wa vamasipala lava nga na swiphiko swo hlawuleka. Hi 2006, ndlela leyi ya ku endla swilo yi hoxiwe endzeni ka Ajenda ya Maqhingha ya Mfumo-Xikaya ya Ntlhanu wa Malembe (*Five-Year Local Government Strategic Agenda*).

Swin'wana swa swilo swa nkoka leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni

- Swikombiso swa ku vilela leswi nga engeteleka swi komba xilaveko xa ku tiyisa tindlela ta nhlungano wa ntolovelo exikarhi ka vayimeri na vaaki-tiko.
- Vukorhokeri eka vanhu byi lava ku antswisiwa eka tindhawu to tala.
- Vutsandzeki bya ku tirhisa mapfumba ya ku lwa na vukungundzwana byi hunguta mbuyelo.
- Mfumo, ngopfu-ngopfu vamasipala, wu na mintlhontho ya ku thola na ku khoma vanhu lava yi va lavaka.

2. Vuaki-tiko

Minongonoko ya vanhu yi endle swo tala ku antswisa vutomi bya vanhu, kambe swintshunxo swa nkarhi wo leha swa laveka.

Ku tlakusa muholo wa vanhu lava nga le vuswetini

- Nongonoko wa timali ta mpfuneto – leswi swi pfune ngopfu ku hunguta nhlayo wa vanhu lava kumaka muholo wa le hansi. A ku ri na vadyandzhaka va 2,5 wa mamiliyoni hi 1999 – sweswi va hundza 12 wa mamiliyoni.

Ku hunguteka ka muholo wa vusweti

Tiphesente ta vanhu hi:	1995	2005
Ehansi ka R322 hi n'hweti	53%	48%
Ehansi ka R174 hi n'hweti	31%	23%

Ku ndlandlamuxa ku fikeleriwa ka vukorhokeri

- Vukorhokeri byo sungula – nhluvuko ya endliwa ku tiyisisa leswaku vanhu hinkwavo va fikelela mati yo tenga, mbhasiso na gezi. Mindyangu leyi nga le vuswetini yi amukela vukorhokeri byo sungula bya mahala: 6 000 wa tilitara ta mati na 50 kwh wa gezi hi n'hweti.

Swin'wana swa swilo swa nkoka leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni

- Nkoka wa vukorhokeri bya mpfuneto wa vanhu wu lava ku antswisiwa.
- Hambileswi bhajete ya mfumo yi nga leyikulu, mfambiso wu humesa mbuyelo wo tsana.
- Mfumo wu kongome ku hundzisa 24,9 wa mamiliyoni ya tihekitara ta misava ya vurimi eka vanhu vantima hi 2014 – sweswi ntsena 4,8 wa mamiliyoni ya tihekitara ti hundziseriwile.
- Hambileswi vusweti byi nga eku hungutekeni na ku kula ka ikhonomi hi xihatla, muholo lowu nga ringaniki a wu hungutekangi na le ka swiyenge swin'wana wu engetelekele.
- Ku tlakuka hi xihatla ka nhlayo wa mindyangu wu tise xilaveko xa le henhla xa vukorhokeri byo sungula na mpfuneto wa vanhu.

Ku ndlandlamuxa ku fikeleriwa ka vukorhokeri

- Dyondzo – tindlela ta ku yisa dyondzo emahlweni ti engetele vukona.
  - Mali yo tala yi tirhiseriwa dyondzo ya mani na mani, Nhluvukiso wa Masungulo wa Vana, Dyondzo na Vuleteri bya Masungulo bya Lavakulu na Dyondzo ya le Mahlweni na Vuleteri (FET).
  - Nhlayo wa swichudeni leswi nga le ka Tidyondzo ta le Henhla yi engeteleke ku suka eka 300 000 hi 1986 ku fika eka 750 000 hi 2005. Ntsariso eka tikhoholichi ta FET wu kule hi 34% ku suka hi 1998 ku fika hi 2002.
- Rihanyo – minongonoko ya ku aka tikliniki, swibedhlele na tisenhara ta nhlayo ya rihanyo swi vula leswaku 95% wa ma-Afrika Dzonga sweswi va tshama mpfhuka wa tikhilomitara ta ntlhanu ekusuhi na xitirhisiwa xa rihanyo.
  - Swiendlakalo swa malaria swi hungutekile ku suka eka henhla ka 500 000 emakumu ka 1990s ku fika kwalomu ka 5 000 hi 2007. Kulelo ra ku humelela eka vutshunguri bya TB byi fika eka 70%.
  - Hi nkarhi wa ti 1990s, ku tluleriwa hi HIV swi engetelekele hi xihatla kambe sweswi swa hunguteka. Eka vavasati va le hansi ka 20 wa malembe hi vukhale lava fambelaka tikliniki ta lava nga si veleka, HIV yi hunguteke ku suka eka 16% hi 2004 ku fika eka 13,5% hi 2006. Exikarhi ka 2008, ehenhla ka 480 000 wa vanhu va sungule ku tirhisa xihuhwati xa xitsongwatsongwana.

Ndlandlamuxo wa ku va n'wini wa rifuwo

- Tiyindlu – hi 2008, 3 132 769 wa mpfuneto wa nxavo wa tiyindlu wu pfumeleriwile, na tiyuniti ta 2 358 667 ti hetiwile. Leswi swi tise tiyindlu eka 9,9 wa mamiliyoni wa vaaki-tiko.
- Misava – nongonoko wa ku vuyisela misava wu vuyisele swilo swa nkoka wa R12,5 wa mabiliyoni eka vadyandzhaka va 1,4 wa mamiliyoni na timali ta nseketelo ta nkoka wa R15,2 wa mabiliyoni.

Mindyangu leyi fikelelaka:	1996	2007
Gezi ra mavoni	58%	80%
Mati (kwalomu ka 200 m kusuka endlwini)	62%	88%
Mati endlwini	61%	70%
Mbhasiso	50%	71%
Vana va xikolo va malembe ya ntlhanu	23%	81%
Vana va xikolo va malembe ya ntsevu	49%	91%

3. Swa ikhonomi

Endzhaku ka ku endla ikhonomi leswaku yi tshamiseka, xikongomelo xi langute eka ku kula ka xihatla loku avelanaka.

Ku kula na ku tumbuluxa rifumo

- Accelerated and Shared Growth Initiative for South Africa* (AsgiSA) – ku hunguta vusweti na mpfumaleko wa ntirho hi 2014, ku kula ka ikhonomi swi fanele ku fika eka 4,5% hi lembe ku suka hi 2004 ku fika hi 2009 na 6% ku fika hi 2014. AgsiSA yi langutana na ku hlula swilo leswi yimisaka ku kula ka ikhonomi.
- Ku kula – ikhonomi yi kurile eka malembe hinkwavo ku suka hi 1994, yi tlakuka ku suka hi 2006. Yi le henhla ka xikongomiwa xa 4,5% xa 2004-2009. – Yi kule hi xihatla ku tlula na nhlayo wa vanhu, hi leswaku avhareji ya muholo wa munhu un'we yi kule hi 1% ku suka hi 1994-2003 na hi 4% ku suka hi 2004-2007.
- Ntirho – mpfumaleko wa ntirho wu engetelekele endzhaku ka 1994, wu fika eka 31% hi 2003. Endzhaku ka leswi, hi loko wu hunguteka ku fika eka 23% hi 2007.

Ku tshamiseka ka ikhonomi leyikulu

- Xikweleti na ntlakuko wa minxavo – mfumo wu hungute xikweleti xa wona ku suka eka hafu ya swiendlwa swa mfumo swa lembe hi 1994 ku fika ehansi ka 20%.
  - Ntlakuko wa minxavo a wu fika eka 19% hi 1991. Ku suka hi 1994, wu yime ehansi ka 10% ku fika hi 2008.

- Vuvekisi na nhlayo wa mali – vuvekisi byi tlakukile eka malembe yo hlaya lama nga hundza. Mfumo wu vekisa R482 wa mabiliyoni eka switirhisiwa exikarhi ka 2008 na 2011. Vuvekisi bya xiyenge xa phurayivhete byi le henhla ku tlula ekusunguleni.

Ku cinca ikhonomi leyitsongo – ku hundzuluxa ikhonomi

- Xinawana xa bindzu – Rimba ra Xinawana xa Bindzu xa Rixaka (*National Industrial Policy Framework*) na Pulani ya Magoza ya Bindzu (*Industrial Action Plan*) ya 2007 yi ta hatlisa ku antswisa vuswikoti bya ikhonomi ku nyiketa swilo na vukorhokeri.
- Mphikizano – ku suka hi 2003, Khomixini ya Mphikizano (*Competition Commission*) yi teke goza ro tiya ra ku tiyisisa leswaku mphikizano wa kahle na ku veka ntsengo ka tikhampuni letikulu leti ta ha lawulaka ikhonomi ya hina.
- Ku nyika matimba – *Broad-Based Black Economic Empowerment Act* yi amukeriwe hi 2003 na tiKhodi ta Maendlelo ya Kahle (*Codes of Good Practice*) hi 2007.
  - Vuyimeri bya vanhu vantima byi fikele 22% na 27% eka vufambisi bya le henhla hi 2006.
- Nhluvukiso wa vuswikoti – swiyenge swa mfumo swa dyondzo na vuleteri na Nkwama wa Rixaka wa Vuswikoti va sungule manghenelo ya nhluvukiso wa vuswikoti ku pfuna vantshwa, lava pfumalaka ntirho na lava nga na vuswikoti bya le hansi.
  - Joint Initiative for Priority Skills Acquisition* (Jipsa) yi tise vathwasi va swa vuenjineri vo tala na ku tsarisiwa ka vatshila na ku thoriwa ka vathwasi lava nga tirhiki eka tikhampuni.

- Ikhonomi ya Vumbirhi – Nongonoko wa Mintirho ya Vanhu lowu Engeteriweke (EPWP) wu tumbuluxe miliyoni ya swivandla swa ntirho – lembe emahlweni ka lembe ra xikongomiwa xa 2009.
  - Mfumo wu engetele na ku lulamisa nseketelo wa mabindzu lamatsongo.
  - Mano ya Nhlango ya Vusirhelelo bya Swakudya (*Integrated Food Security Strategy*) na minongonoko yin'wana ya swifundzankulu ku seketela vurimi lebyitsongo swi kombe ku antswisiwa loku nonohaka.
  - Minongonoko yo hambana-hambana yi hlanganisa mapurasi lamatsongo eka ku fambisa swa vurimi eka vufambisi bya swa mirhi, chukele na mafurha lama kumekaka eka swilo leswi hanyaka (*biofuels*).

Swin'wana swa swilo swa nkoka leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni

- Ntlhanu wa malembe ya nkolo wa xihatla wu humesele erivaleni vutsandzeki bya ikhonomi ya hina lebyi yi sivelaka ku kula hi xihatla hi ndlela leyi hi swi lavaku. AgsiSA yi kombise swiphiko kambe swo tala swi fanele ku endliwa ku tirhana na swona.
- Mpfumaleko wa ntirho wa ha ri ntlhonthlo na vanhu vo tala va tirha kumbe ku lava ntirho loko swi fanisiwa na matiko man'wana lawa ya ha hlulukaka.
- Xiyenge xa hina xa bindzu leritsongo ri ntsongo loko ri fanisiwa na matiko man'wana lawa ya ha hlulukaka.
- Hi fanele hi kuma minongonoko ya ikhonomi ya vumbirhi leyi nga na mbuyelo wa vuyingini ku nga ri lowutsongo.

4. Vululami, nsivela vugevenga na vusirhelelo

Endzhaku ka ku hundzuluxa mintlawo ya vululami na vugevenga, ku languteriwe ku endla leswaku swi kota ku hunguta vugevenga.

Ku hundzuluxa

- Ku hundzuluxa na ku tiyisa tindzawulo – Vutirheli bya Maphorisa ya Afrika Dzonga (SAPS), tihuvo na makhotso swi cincile ku suka eka swithirisiwa swa xihlawuhlawu ku va leswi nyikaka vuhlayiseki na vusirhelelo bya vanhu hinkwavo.
  - Ku antswisa theknoloji na ku engetela vatirhi swi pfuna ku endla leswaku swi tirha kahle. Hi 2010, SAPS yi ta va na 193 240 wa maphorisa.
  - Nxiyaxiyo wa mafambiselo ya vululami bya vugevenga hi mfumo na van'wamabindzu wu tise magoza hi 2008 ya ku tiyisa mafambiselo.
- Ku hundzuluxiwa ka fambiselo ra vuavanyisi – exikarhi ka 2007, 52% wa vaahluri na vamajisitarata a va ri vanhu vantima, 30% ya vona a va ri vavasati.
  - Swiavanyiso swa Huvo ya Vumbiwa wu fambisana na Vumbiwa ra xidemokrasi. Tihuvo letintshwa ti tumbuluxiwile ku antswisa ku fikeleriwa ka vululami, tanihi tihuvo ta ku ringana, tihuvo ta swikombelo leswitsongo; na tihuvo ta mbangu.

Ku hunguta vugevenga na ku tiyisa vuhlayiseki

- Mintolovelovelo hinkwayo – vugevenga byo tala bya hunguteka loko ku fanisiwa na 1994. Kambe ku ve na ku engeteleka ngopfu ka vugevenga bya dzolonga.
  - Ku langutana na ntalo wa le henhla emakhotsweni, matshalatshala yo fana na ku aka makhotso lamantshwa, xigwevo xa hi ndlela yin'wana, ku languteriwa ekhotsweni, phrojeke ya vurindza-nandzu, na ku khomeriwa nandzu, swi simekiwile – kambe xiphico xi kurile.
  - Vutirhisano na mfumo byo fana na Foramu ya Maphorisa ya Vaaki-ndhawu na *Business Against Crime* byi kurile – kambe swo tala swa ha laveka.
- Vugevenga bya dzolonga lebyi xanisaka vavasati na vana – ku lwa vugevenga lebyi i xirhangana. Tihuvo to hlawuleka ta 63 na Tisenthara to Hlayisa ta Thuthuzela leti seketelaka vaxanisiwa ti simekiwile.
  - Swigwevo swa le hansi na ku cincywa ka *Sexual Offences Act* na *Children's Act* swi tiyise xandla xa mfumo xa ku lwa na nxaniso.
  - Pfumba ra Mugingiriko wa 16 wa Masiku ra ku Kanetana na Dzolonga eka

- Vavasati na Vana (*16 Days of Activism Campaign for No Violence Against Women and Children*) ri pfune ku hlengeleta vaaki-tiko ku lwa na nxaniso.
- Vugevenga lebyi kunguhatiwaka – tiyuniti to hlawuleka ti simekiwile ku lwa na vugevenga lebyi kunguhatiwaka:
  - hi 2007, Yuniti ya Vugevenga byo Kunguhatiwa yi hetise 738 wa mintlawo ya swigevenga na Vulawuri bya Ntirho wo Hlawuleka (DSO) wu sungule 1 000 wa vuchuchisi lebyi nga tisa 85% ya ku pfaleriwa ka vanhu.
  - hi 2008, nawu wu simekiwile ku hlanganisa DSO na Yuniti ya Vugevenga byo Kunguhatiwa ya SAPS ku endla ejensi yin'we endzeni ka SAPS.
- Swibhamu leswi nga ri ki enawini – SAPS yi herisele makumu swibhamu leswi hundzaka 500 000 ku suka hi 2000. Milawu yo tika ya tilayisense ta swibhamu yi antswise ku lawuriwa ka swibhamu.

Vusirhelelo

- Nyimpi ya polotiki – nyimpi ya polotiki yi hungutiwile eka malembe yo sungula ya demokrasi. Khomixini ya Ntiyiso na Ndzivalelano yi pfune ku langutana na nxaniso wa timfanelo ta ximunhu ehansi ka xihlawuhlawu.
- Ku lawula ndzelekano – komiti ya tindzawulo to hambana na thekinoloji yo antswa swi tlakuse xiyimo xa ku lawula mindzelekano ya tiko.

Swin'wana swa swilo swa nkoka leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni

- Maphorisa, tihuvo na makhotso swi lava swithirisiwa swo tala, ku swi tirhisa hi ndlela leyinene na maendlelo lawa nga hlanganisiwa.
- Vugevenga bya nyimpi na lebyi kunguhatiwaka i mitlhonthlo yo hlawuleka.
- Ku pfumaleka ka xinawana xa swa vuvhaki swi nyadza ntirhisano wa kahle.
- Swa laveka ku hlengeleta vaaki-tiko hi xitalo ku va na xiave ekulweni na vugevenga.
- Ntiyiso wa tiinstithuxini ta vulumali by vugevenga ta ha kamberiswa hi mintolovelovelo ya switatimende swa vanhu hinkwavo na magoza lawa kanetanaka na vaofisiri va le henhla.

5. Vuxaka bya matiko, ku rhula na vusirhelelo

Afrika Dzonga i xiphemu xa matiko hinkwawo ya misava, yi tirhela swilaveko swa tiko, swa Afrika na swa matiko lawa ya ha hluvukaka.

Ku lulamisa vuxaka na misava hinkwayo

- Vuxaka bya xidiplomatiki – hi 1994, Afrika Dzonga a yi ri na 65 wa timixini entsungeni wa malwandle – hi 2008 a ku ri na 121 ntsena. Timixini e Afrika ti kule ku suka eka 17 ku fika eka 45.
- Swiendleko swa matiko – Afrika Dzonga yi rhurhele mintlangu yo tala leyikulu ku suka hi 1994, yo fana na Khapu ya Misava ya Rugby (1995), Nhlengeletano wa *Non-Aligned Movement* (1998), *World Summit on Sustainable Development* (2002) and Nhlengeletano wa Nhlango wa swa Maphepha-Hungu (2007), yi thihela yi hlula xikongomelo xa ku rhurhela Khapu ya Misava ya FIFA ya 2010.

Kuhlanganisa ajenda ya Afrika

- Ti-instituxini ta misava – Afrika Dzonga yi hoxe xandla eka ku hundzuluxiwa ku suka eka *Organisation of African Unity* ku ya eka *African Union* (AU), yi rhurhela *Pan African Parliament* na ku pfuna ku fambisa Huvo ya ku Rhula na Vusirheleli ya AU.
- New Partnership for Africa's Development* – Nepad i rimba ra ku hlangana ka matiko hinkwawo na Afrika.
- African Peer Review Mechanism* (APRM) – Afrika Dzonga i rin'we ra matiko ya nkombo lawa ya nga hundza eka nxiyaxiyo wa tintangha (*peer review*). Yi khensiwile ku va na 18 wa swiendlo leswinene na ku amukela Nongonoko wa Magoza ya APRM ku lulamisa vutsandzeki lebyi nga kombiwa eka nxiyaxiyo.
- Ku rhula – Afrika Dzonga yi ve na xiave xa ku tisa ku rhula na ku herisa dzolonga e Democratic Republic of Congo, Burundi, Sudan, Ethiopia-Eritrea, Côte D'Ivoire, Liberia, Comoros na Zimbabwe.
- Vuvekisi na ku bindzula na matiko man'wana ya Afrika – Afrika sweswi i tiko ra vumune laha hi rhumelaka swilo kona.
- Ku tiyisa Nhluvukiso wa Matiko ya le Dzongeni wa Afrika (SADC) – mfumo wu tirhisana na matiko ya SADC ku tisa nhlango leyikulu. Ku simekiwa ka SADC *Free Trade Area* hi Mhawuri 2008 swi ta yisa eka nhlango wa vun'we na

timakete ta ntolovelovelo. Ntirhisano hi swa vusirhelelo wu engetelekile, hi Xirho xa ku Rhula na Vusirhelelo, *Regional Early Warning System*, Senthara ya ku letela ku endla ku rhula na *SADC Brigade*.

Ku ngenela xiyenge xa matiko

- Ku aka vuxaka bya nhluvukiso na misava yo antswa – Afrika Dzonga yi tirhele ku tiyisa ntirhisano exikarhi ka matiko lawa ya ha hluvukaka, yi tumbuluxa vuxaka na matiko yo fana na Brazil, India na China.
  - Vuxaka na matiko lawa ya hluvukaka bya hundzuluxiwa ku yisa emahlweni Afrika Dzonga na Afrika, na ku yisa emahlweni fambiselo ro lulama ra matiko.
  - Afrika Dzonga i xirho xa xinkarhana xa Huvo ya Vusirheleri ya Matiko ya Tinx-aka eka malembe mambirhi. A yi tirhela ku xiyaxiyo Chata ya UN, vuthirisano bya matiko na vuxaka byo tiya exikarhi ka UN na AU.
- Nxavisvo wa Afrika Dzonga na Afrika – ku ve na pfumba ku suka hi nkarhi wa 1990s ku yisa Afrika Dzonga emahlweni. Vupfumba byi kule hi xihatla, byi tumbuluxe 400 000 wa mintirho.

Ku kula ka vupfumba

	1998	2001	2004	2007
Vanhu va le handle lava fikaka	5,73m	5,79m	6,68m	9,10m

– Khapu ya Misava ya 2010 i nkarhi lowukulu wa ku xavisvo tiko, na ku tirha swin'we na Afrika hinkwayo, ku antswisa xiyimo xa tikonkulu.

Swin'wana swa swilo swa nkoka leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni

- Ku hatlisisa ku tirhisiwa ka Nepad na maxelo ya kahle ya xifundza swa ha ri mintlhonthlo leyikulu.
- Swa laveka ku lulamisiwa xidiplomatiki xa polotiki na ikhonomi na ku burisana ko tiya ka swinawana swa matiko endzeni ka Afrika Dzonga na le ntsungeni wa malwandle.

Mintlawa leyi nga kongomiwa

Langutelo ro hlawuleka eka swiyenge leswi nga khumbhiwa hi xihlawuhlawu ri pfune ku antswisa vutomi bya vona.

Langutelo eka vavasati, vana, vantshwa na vatsoniwa

- Swinawana na minongonoko – nawu, swinawana na minongonoko yi tumbuluxiwile. Ku na swiyenge leswi hlanganisaka eka Hofisi ya Vurhangeli bya Tiko na tihofisi ta vaholobye va swifundza leswi fambisaka minongonoko leyi. Mintlawa leyi yisaka ntsakelo wa mintlawa leyi nga kongomiwa yi katsa *Commission for Gender Equality, Children's Rights Advisory Council*, tikhomixini ta vantshwa ta rixaka na xifundza na Nkwama wa Vantshwa wa Umsobomvu.

Mbuyelo wa minongonoko na swinawana

- Ntirho na ku endla xiboho – hi 2004, Khabinete a yi ri ni 40% wa vavasati. Vuyimeri bya vavasati eka mfumo wa swifundzankulu na wa xikaya wu engetelekile. Vafambisi va le henhla lava hundzaka 30% va mfumo i vavasati, kambe xiyenge xa

phurayivhete xi salele endzhaku eka leswi.

- Vukorhokeri byo sungula – ku kongomisa vukorhokeri byo sungula eka vanhu lava pfumalaka swi vula leswaku vavasati na vana va ta pfuniwa. Ku fikelela mati, gezi na vuhlanganisi swi endla ku hambana loku kulukumba eka vavasati na vantshwa.
- Timali ta mpfuneto – eka vanhu va 12 wa mamiliyoni lava nga amukela timali ta mpfuneto wa tiyindlu hi 2007, nhungu wa mamiliyoni va amukele Timali ta Mpfuneto wa Vana. 53% wa timali ta ku pfuneta eka nxavo wa tiyindlu ti nyiketive mindyangu leyi lawulaka hi vavasati.
- Rihanyo – mfikelelo lowukulu eka vukorhokeri bya rihanyo na vutshunguri byo sungula swi vuyerise mintlawa leyi nga kongomiwa
  - Nsiko lowukulu exikarhi ka vana va malembe ya ntlhanu hi vukhale yi hungutekile, ku suka eka swiendlakalo swa 88 971 hi 2001 ku fika eka 28 165 hi 2007. Nhlayo wa vana nga tlela hi ndlala eka lembe leri nga hundza wu hungutekile ku suka eka 31% hi 2002 ku fika eka 16% in 2006.
- Dyondzo – dyondzo ya xiboho ya vana va nga le xikarhi ka malembe ya nkaye na khume ntlhanu hi

vukhale yi endle leswaku vana vo tala va nghena xikolo – ku tsarisiwe 100%.

- Swikolo swa FET swi tumbuluxiwe hi 1998, swi pfuna vantshwa ku hlulukisa vuswikoti. Hi 2007, R1,3 wa mabilyoni ya nyiketive Xikimu xa Rixaka xa Mpfuneto wa Swichudeni hi Mali (*National Student Financial Scheme*).

- Ikhonomi – vavasati, vantshwa na vatsoniwa i vadyandzhaka va ntirho-dyondzo.

- Mintirho-dyondzo, minongonoko ya vukorhokeri bya vantshwa, EPWP, swa mabindzu na tipulani ta mabindzu lamatsongo.

Manghenelelo yo fana na AsgiSA na Jipsa ya tisa langutelo eka nhlulukiso wa vavasati na vantshwa.

Swin'wana swa swilo swa nkoka leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni

- Vugevenga bya nyimpi eka vavasati na vana wu tshama wu ri ntlhontho lowukulu.
- Ku thoriwa ka vatsoniwa eka swiyenge swa mfumo na swa phurayivhete swi le hansi ka leswi swi lavekaka.
- Mpumaleko wa ntirho wu le henhla ngopfu ngopfu eka vavasati na vantshwa.

KU LANGUTA EMAHLWENI

Khume ntlhanu wa malembe eka demokrasi, swo tala swi endlwile ku susa swilo leswi fambisanaka na xihlawuhlawu na ku aka vuaka-tiko lebyintshwa, byo lulama. Exikarhi ka Malembe-Khume ya Vumbirhi ya Ntshunxeko, Afrika Dzonga yi fikelele ku kula na nhluvuko.

Kambe a swi se ringana.

Hi yihi ndlela yo anama leyi nga ta endla leswaku mfumo na tiko wu ya eka na ku seketela mpimo wa ku kula na nhluvuko, ku nga ri ku ya emahlweni hi ndlela ya sweswi?

Xana mintlhontho yi nga lulamisiwa hi ku engetela matshalatshala ya rixaka lawa ya nga simekiwa ehenhla ka ntirhisano wa mfumo na vanhu lowu languteke eka swirhangani swo hlanya?

Swihi na swihi leswi endlwaka, ku ya emahlweni swi ta fanela ku hoxa endzeni miehleketo ya nkoka, ku fana na: Ku hatlisisa ku kula na ku hundzuluxa ikhonomi, ku lwa na vusweti, ku aka ntwanano wa rixaka, ntirhisano wa matiko na ku aka tiko ra nhluvukiso.

Hatlisisa ku kula na ku hundzuluxa ikhonomi

Ku kula loku avelanaka bya xihatla byi na nkoka wo hunguta ku pfumaleka ka ntirho na vusweti. Hi tlhelo rin'wana, vuswikoti bya tiko byo humesa swilo byi fanele byi antswisiwa leswaku hi swi kota ku kula hi xihatla, hi thola vanhu vo tala, ku katsa vanhu lava pfumalaka vuswikoti, tiyisisa mphikizano, engetela leswi rhumeriwaka ematikweni ya le handle, na ku tiyisa xiyimo xa mabindzu lamatsongo. Ku na xilaveko xa ku hlulukisa minongonoko ya

ikhonomi ya Vumbirhi leti nga na mbuyelo lowukulu. Swi ta laveka leswaku ku tekeriwa enhlokweni ku cinca ka nxavo wa gezi na ku sirhelela mbangu.

Ku lwa na vusweti

Tindlela ta ku hlula vusweti ti le henhla eka maqhingha ya ku lwa na vusweti lawa endlwaka hi mfumo. Ku hunguta mpumaleko wa ntirho hi yin'wana ya tindlela ta ku lwa na vusweti. Swi lava ku susiwa ka swirhanganyi leswi endlaka leswaku tiko ri va na xiyenge lexitsongo xo tsana xa bindzu na ku endla vanhu lava hanyeke kahle emirini va loloha ku lava ntirho.

Ku lwa na vusweti swi lava matshalatshala yo hlawuleka ya ku engetela tindlela to olova ta ku kuma ntirho na ku tumbuluxa mabindzu ya vona. Dyondzo ya swi kota ku hunguta vusweti.

Ku aka ntwanano wa rixaka na ntirho wa tiko

Ku tiyisisa vuaka-tiko byo tsakisa swi lava ku hungutiwa ku nga ringani, hi ku fikelela swilaveko swa ikhonomi na tihakelo ta mfumo leti seketelaka vanhu lava nga evuswetini.

Swa nkoka eka ntlhlangano wa vanhu i ti-instithuxini ta matimba ta ntirho. Leswi swi lava vukorhokeri bya kahle bya mfumo, tindhawu to antswa ta ku hlangana ka vanhu na ku hunguta vugevenga na vukungundzwana. Mayelana na swona, vaaki-tiko va na vutihlamuleri bya ku hlonipha na ku sirhelela ntirho na mfumo wa ti-instithuxini ta tiko.

Ku aka vuaka-tiko swi tlhela swi lava ku yisa emahlweni ka nseketelano na nhlaysano exikarhi ka ma-

Afrika Dzonga hinkwavo ku nga ri nkoka wa vun'we. Tiko na vaaki-tiko va fanele va tirha swin'we ku hlulukisa fambiselo lerintshwa ra risuna.

Landzelela nkoka wa vutirhisano na matiko yan'wana

Ntirho wo tala wu endlwile ku tiyisa vutirhisano emisaveni hinkwayo, ngopfu-ngopfu eAfrika na le Dzongeni. Leswi swi fanele swi ya emahlweni, ku karhi ku rhangisiwa Afrika na matiko ya le dzongeni na ku tiyisa ntwanano wa matiko ya bindzu. Ku tiyisa vutirhisano bya nkoka swi ta pfuna ku yisa emahlweni ntsakelo wa rixaka, na ku nyiketa swipfuneti ku yisa emahlweni nhlulukiso ya Afrika.

Aka mfumo wa nhluvukiso

Ku endla swilo leswi nga vuriwa laha ehenhla, mfumo wu ta lava swihlawulekisi leswi katsaka leswi landzelaka:

- wu ta lava ku tirhisana na vanhu na ku rhangeriwa emahlweni hi vanhu
- wu ta lava ku swi kota ku rhangela ku hlengeletwa ka swiyenge hinkwaswo swa vuaka-tiko ku fikela ajenda ya rixaka leyi nga toloveleka
- wu ta fanela ku swi kota ku tirhisa minongonoko kahle na ku tiyisa leswaku wu na switirhisiwa na mafambiselo ya kahle eka magoza lawa nga hlanganisiwa
- wu fanele wu hundzuluxa swikongomelo swo anama na swikongomelo swa Vumbiwa na matimba ya vahlawuri ku va minongonoko na tiphrojeke leti tirhaka
- wu tlhela wu lava ku tiyisiwa ka tindlela ta ntlhlangano wa ntlovelo exikarhi ka vaaki-tiko na vayimeri va mfumo.

Vuk'uzenzele

Hi swihi swilo swa nkoka leswi u ehleketaka leswaku mfumo wu nga swi endla wu tirhisana na wena?

Humesa mbono wa wena, rhumela fomo leyi eka:
Adirese: Vuk'uzenzele, Private Bag X745, Pretoria, 0001

Ku kuma vukoxoko byo tala hi minongonoko ya mfumo na vukorhokeri, tihlanganisi na: www.gcis.gov.za kumbe Senthara ya Tinqingho ya Batho Pele 1020